

УКРАЇНСЬКА ФІЗИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

© Процик І., 2004

Статтю присвячено розглядові історії становлення та розвитку української термінології фізики, однієї з фундаментальних природничих наук, на часовому відтинку з кінця ХІХ – до початку ХХ століття. З'ясовано провідні тенденції і чинники, які визначали процес формування української фізичної термінології.

Article is dedicated to the history of establishment and development of terminology in physics – one of the fundamental natural sciences – in the period of the end of XIX – beginning of XX century. Leading tendencies and factors which determined the process of Ukrainian physical terminology formation are clarified.

Термінологію фізики, однієї з фундаментальних природничих наук, яка складає основу всього комплексу природничих та технічних наук, вивчено недостатньо. Їй присвячено лише дослідження на синхронному рівні (дисертації Володимира Пілецького [5] та Ірини Волкової [1]). Однак для впорядкування і нормалізації фізичної терміносистеми, для з'ясування провідних тенденцій розвитку української фізичної термінології (УФТ), крім студій її сучасного стану, необхідно поглиблено діахронно вивчити цю верству лексики української літературної мови, адже таке дослідження дає змогу з'ясувати теоретичні засади вироблення термінології, провідні тенденції розбудови терміносистеми, виявити причини неоднорідності термінотворчих процесів на різних етапах формування терміносистеми.

Українська фізична термінологія сягає своїм корінням давніх часів, однак лише з середини ХІХ ст., коли посилюється інтерес до природничих досліджень і з'явилися перші наукові праці з фізики українською мовою, українська фізична термінологія починає формуватися на науковій основі.

На розвиток УФТ впливали насамперед позамовні чинники: бездержавність української нації, її роз'єднаність державними кордонами, численні заборони українського слова, неможливість розвитку науки рідною мовою, невелика кількість наукових праць із фізики українською мовою, а також відсутність підручників і словників. Визначити основні етапи формування української фізичної термінології неможливо без урахування взаємозв'язку мовних і позамовних чинників.

З огляду на провідні тенденції термінотворення можна виділити чотири періоди розвитку УФТ: 1) зародження української фізичної термінології, характерне появою фізичних термінів на сторінках журналу "Основа", нагромадженням термінного матеріалу в Галичині, збиранням і стихійним творенням назв спеціальних фізичних понять у наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – 10-ті рр. ХХ ст.); 2) організована і координована робота над творенням та опрацюванням УФТ (20–30-ті рр. ХХ ст.); 3) розвиток УФТ у річищі радянського мовознавства, зросійщення УФТ, уніфікація її з російською термінологією (друга половина 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.); 4) відродження та активізація термінотворчих процесів у незалежній Україні, подальше творення й усталення фізичної терміносистеми (90-ті рр. ХХ ст.).

У статті зосереджено увагу на перших двох етапах: від зародження УФТ у другій половині ХІХ ст. до спроб її систематизації в середині 30-х рр. ХХ ст. У цей час українська фізична термінологія розвивалася еволюційно, без насильницького зросійщення. На особливу увагу заслуговують 20–30-ті рр., час інтенсивного збагачення і нормалізації УФТ. В українському радянському мовознавстві цей період потрактовано тенденційно і до сьогодні його досліджено недостатньо повно.

Уперше термінологічні проблеми в українській мові виникли на початку 60-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з появою науково-популярних творів для освітніх потреб народу. Перші українські термінотворці прагнули виробити найнеобхіднішу для народної освіти термінологію, започаткувавши тим самим народницький підхід у творенні термінології, який полягав у: а) доборі й використанні потенційних термінних ресурсів з живого народного мовлення; б) термінотворенні в дусі народної мови, на її основі й за її законами; в) доборі національних відповідників до іншомовних термінів.

Спроби систематичної праці над розробленням природничих (а серед них і фізичної) термінології в Україні можна віднести до 70–90-х рр. ХХ ст. Вони пов'язані з діяльністю наукових інституцій (насамперед Наукового товариства імені Шевченка) у Галичині, де склались сприятливі умови для національного руху. Завдяки

працям галицьких учених (Івана Пулюя, Володимира Левицького, Петра Огоновського, Володимира Кучера, Омеляна Савицького, Олександра Смакули, Зенона Храпливого та ін.), які публікували розвідки, статті, підручники з фізики українською мовою та терміні матеріали до них, відбувалось становлення української фізичної термінології на зламі віків. У Львові виходив перший український неперіодичний науковий часопис з природознавства – “Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ”, на сторінках якого відбувалась апробація новостворених термінів.

Протягом 1896–1902 рр. побачив світ перший словник українських фізичних термінів – “Матеріяли до фізичної термінології” у чотирьох частинах Володимира Левицького [2, 3, 4]. Цей перекладний (українсько-німецький, у першій частині ще й французький) словник укладено згідно з провідними тенденціями європейського термінотворення – опорою на власне українську лексику та національні словотворчі зразки і використання поширених у міжнародній термінології грецьких і латинських термінів та терміоелементів. Автор першого термінного фізичного словника широко використовував загальноновживані слова у ролі термінів (*дорога, жила, коромисло, нога, слимак, тягар, філя, шлях*) та творив нові лексеми – назви спеціальних фізичних понять (*відбирач, дірчатість, дрібномір, збирач, колибень, рівноважник, хитун*). У словнику Володимира Левицького поряд з новотворами термінного характеру міститься чимало запозичень із західноєвропейських мов (*аккумулятор, атом, дифузія, електромагнет, статика, фаза, хронометр*).

У ході багатолітніх практичних шукань у Галичині на початку ХХ ст. вироблено теоретичні і практичні засади термінотворення, тобто закладено підвалини розвитку, збагачення і вдосконалення системи українських фізичних термінів.

На сході України термінологічна робота активізувалась тільки після 1905 р., коли внаслідок послаблення реакції перестали діяти урядові обмеження щодо української мови. Наслідком прилучення до справи термінотворення численних гуртків, комісій, товариств та окремих ентузіастів стало видання протягом 1917–1919 рр. шістьох словників УФТ (“Короткий російсько-український словник термінів природознавства та географії” і “Російсько-український словничок термінів природознавства і географії” Костя Дубняка; “Фізична термінологія. Російсько-українська. Уложив педагогічний гурток слухачів Вінницького учительського інституту”; “Російсько-український словник термінів фізики і хімії” Миколи Вікула; “Короткий російсько-український словник. Випуск I. Фізика” Бориса Комарова; “Словник української фізичної термінології (Проект)” Олени Курило).

Найпомітнішою лексикографічною працею початку ХХ ст., яка стала етапним явищем в історії розвитку УФТ, був фізичний словник Олени Курило [7]. Автор акцентувала увагу на використанні народнорозмовної мови як джерела розбудови фізичної термінології, прагнучи дібрати національні відповідники до більшості чужомовних термінів (*клапань – затичка, хлипавка, хлипок, хлипець; линза – сочка; мотор – двигач, рухник, движник, двигало, двигун; резонансь – відгомін, відголос, відгук, співзвучність*) і помірковано вводючи до лексикографічної праці терміни іншомовного походження. Хоч Олену Курило зараховують до етнографічної школи в мовознавстві чи до представників “крайнього пуризму”, її “Словник української фізичної термінології” є результатом синтезу національних та запозичених термінів з переважанням перших похідників. Намагаючись не ламати традицій і використовувати наукові концепції галицьких учених, Олена Курило прилучилась не лише до практичного опрацювання фізичної лексики, а й до теоретичного осмислення засад українського термінотворення.

Становлення УФТ відбувалося також завдяки подвижницькій праці українських учених за межами УРСР. До термінотворчої діяльності прилучилися науковці та студенти Української господарської академії з чехословацького міста Подебради, учасники термінологічного гуртка при Технічному товаристві українських студентів “Основа” у Празі, працівники варшавського журналу “Рідна мова” на чолі з редактором часопису Іваном Огієнком, а також члени термінологічних гуртків українського студентства у Москві та Петербурзі.

Інтеграція термінологічної роботи окремих осіб, товариств, гуртків відбулася у серпні 1918 р. у термінологічній комісії природничої секції київського Наукового товариства, а згодом, наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., зі створенням орфографічно-термінологічної комісії при Українській академії наук, постало питання про подальше зосередження термінологічної справи в Україні і про створення однієї інституції, яка б на наукових засадах систематично опрацьовувала різногалузеву термінологію, спрямовувала процес розвитку української наукової мови. Українська фізична термінологія в цей час формувалася не лише на сторінках періодики та навчальних видань з фізики, над її розробленням з червня 1921 р. працювала фізична секція природничого відділу в новоствореному Інституті української наукової мови УАН. Головним завданням науковців було впорядкування зібраного термінного матеріалу. Укладачі словників на чільне місце ставили влучні українські терміни, наводили загальноновживані міжнародні терміни та новотвори, побудовані за законами української мови, а також подавали nereкомендований термінний матеріал.

Унаслідок багатолітньої праці фізичної секції ІУНМ 1932 р. побачив світ “Словник фізичної термінології (Проект)” за редакцією Володимира Фаворського [6]. Цей тримовний (російсько-українсько-французький) термінний словник вирізнявся масштабністю опрацьованого матеріалу та переважанням власне

українських термінів. Реалізуючи завдання нормалізації й уніфікації національної термінології, автор намагався подати по одному українському відповіднику до російських термінів, прагнучи, щоб кожному спеціальному поняттю відповідав лише один фізичний термін. За відсутності українського відповідника він пропонував неологізм або перекладав чужомовну назву, наприклад: *абсорбциометр* – *вбиромір*, *арретир* – *зупинник*, *бездействие* – *нечин*, *бинокулярный* – *двоочний*, *дензиметрический* – *густиномірний*, *дублет* – *двійчак*, *замедление* – *загайка*, *манометр* – *гнітомір*, *пипетка* – *крапельничка*, *резервуар* – *збірниця*, *рефлектор* – *відбивач*, *рефракція* – *залім*, *телевизия* – *далекобачення*, *телеграф* – *далекотис*, *фиксирование* – *закріп*, *фокус* – *збірорвіт*. До невластивих українській мові активних дієприкметників В. Фаворський подавав українські відповідники-прикметники: *вибрирующий* – *вібраційний*, *вращающий* – *поворотний*, *всасывающий* – *всисальний*, *действующий* – *дієвий*, *мерцающий* – *блмний*, *регулирующий* – *регуляційний*, а форми родового відмінка належності він пропонував замінити більш притаманними для української мови конструкціями з присвійним прикметником: *Архимедів закон*, *Ауерівський пальник*, *Вольтівський елемент*, *Герцівське коливання*, *Ньютонівська сила*. Термінографічна праця Володимира Фаворського – це найбільший здобуток української фізичної лексикографії першої половини ХХ ст., адже у ній закладено основи систематизації, усунуто дублетність.

Брутальне втручання партійних органів у термінологічну справу (нападницькі статті Андрія Хвилі, Наума Кагановича, Олександра Фінкеля, партійні резолюції щодо термінології, вихід у світ “Фізичного термінологічного бюлетеня” [8], у якому виправлено і замінено близько чотирьох тисяч фізичних термінів, репресії українських науковців, вилучення з ужитку словникового доробку ІУНМ) призвело до припинення еволюційного розвитку української фізичної термінології на кілька десятиліть. Фізична терміносистема зазнала багаторічного російщення, що зумовило введення величезної кількості кальок з російської мови і чужомовних запозичень через її посередництво.

Отже, у період зародження і становлення української фізичної термінології (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) закладено підґрунтя, на якому розвивалася, збагачувалася і вдосконалювалася система УФТ. З другої половини ХІХ ст., коли вперше в українській науковій мові постає проблема терміна, і до початку 20-х рр. ХХ ст. розвиток УФТ відбувався шляхом нагромадження лексичного матеріалу з народних джерел, творення власних термінів з національних та чужомовних ресурсів. 20-30-ті рр. ХХ ст., завдяки створенню і діяльності Інституту української наукової мови, стали найінтенсивнішим періодом творення української фізичної термінології. Це був етап упорядкування, систематизації, нормалізації системи УФТ на наукових засадах. Друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. є водночас і найпліднішим періодом розвитку УФТ, коли на основі національномовних ресурсів із використанням здобутків західноєвропейських мов створено фізичну підсистему української терміносистеми, яка вповні забезпечувала потреби науковців і фахівців. УФТ поступово досягала стабільності, уніфікованості, однак вплив позамовних факторів перекреслив працю цілого покоління українських науковців. Цілеспрямоване нищення української фізичної термінології, постійне втручання партійних органів у термінотворчу діяльність науковців призвело до того, що еволюційний розвиток УФТ припинився на багато років.

Аналіз розвитку УФТ на діакронному зрізі свідчить про безпосередню залежність термінотворчих процесів і їх інтенсивності від впливу позамовних чинників. Протягом історичного розвитку УФТ на науковій основі склалися два підходи до її становлення: 1) творення термінології на народній основі; 2) використання здобутків інших мов, залучення запозичень. У кожен з періодів творення УФТ, залежно від мовних і позамовних факторів, відчутними були прояви то одних (національних), то інших (інтернаціональних) концепцій.

Усебічне вивчення української фізичної термінології на зламі ХІХ–ХХ ст. необхідно, щоб глибоко зрозуміти процеси творення УФТ протягом досліджуваного періоду, а також виробити критерії систематизації та нормування УФТ на сучасному етапі.

1. Волкова І.В. *Лексико-семантична характеристика сучасної фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 20 с.* 2. Левицький В. *Матеріали до фізичної термінології. Ч. 1 // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 11 – С. 1–12;* 3. Левицький В. *Матеріали до фізичної термінології. Ч. 2,3 // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1898. – Т. 3. – Вип. 2. – С. 1–13.* 4. Левицький В. *Матеріали до фізичної термінології. Ч. 4 // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.* 5. Пилецкий В.И. *Соотношение национального и интернационального в словообразовательной структуре физических терминов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986. – 24 с.* 6. *Словник фізичної термінології (Проект). Зредагував В.Фаворський. – Харків, 1932. – VI+214 с.* 7. *Словник української фізичної термінології (Проект). – К., 1918. – 133 с.* 8. *Фізичний термінологічний бюлетень. – К., 1935. – 82 с.*